

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г. С. КОСТЮКА

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС

Збірник наукових праць

№ 4 (8) / 2017

Київ
2017

УДК 159.9(082) П 86

Друкується та поширюється через мережу Інтернет за рішенням Вченої ради Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, протокол № 10 від 06 липня 2017 року

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 21164-10964 Р від 16 грудня 2014 року.

Збірник внесено до Переліку наукових фахових видань України згідно Додатку № 9 до наказу Міністерства освіти і науки України 22.12.2016 № 1604 як наукове фахове електронне видання.

Рецензенти:

Душка Алла Лукінічна, доктор психологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії психології навчання імені І. О. Синиці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (Україна).

Висковатова Тетяна Павлівна, доктор психологічних наук, професор завідувач кафедри диференціальної та експериментальної психології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (Україна).

Головний редактор:

С. Д. Максименко, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор (Україна).

Редакційна колегія: **Н. В. Чепелева**, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор (Україна); **М. Л. Смульсон**, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор (Україна); **Л. М. Карамушка**, член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор (Україна); **В. О. Моляко**, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор (Україна); **О. М. Кокун**, доктор психологічних наук, професор (Україна); **З. Г. Кісарчук**, кандидат психологічних наук, доцент; **В. В. Турбан**, доктор психологічних наук, доцент (Україна); **Л. А. Терещенко**, кандидат психологічних наук, доцент (Україна); **Н. Ю. Максимова**, доктор психологічних наук, професор (Україна); **Т. І. Мельничук**, кандидат психологічних наук (Україна) — заступник головного редактора; **В. Є. Луньов**, кандидат психологічних наук (Україна); **Слободяник Н. В.**, кандидат психологічних наук (Україна) — науковий секретар видання.

Міжнародна редакційна рада: **Антон Фабіан**, професор, доктор габіліований, завідувач кафедри соціальної роботи, Університет Павла Йозефа Шафарика в Кошицях (Словаччина); **Марек Палюх**, професор надзвичайний, доктор габіліований гуманітарних наук, завідувач кафедри соціальної педагогіки в Інституті педагогіки Жешівського університету (Республіка Польща); **Євген Глива**, доктор філософських наук з психології, іноземний член НАПН України, професор (Австралія); **Роман Трач**, доктор філософських наук, професор, іноземний член НАПН України (США); **Альфред Прітц**, професор, доктор з психології та педагогіки, ректор університету ім. Зігмунда Фрейда (Австрійська Республіка); **Лешек Фрідерік Коженювські**, доктор габіліований з економіки, професор, президент Європейської асоціації безпеки (*European Association for Security*) (Республіка Польща); **Клімовський Станіслав**, кандидат юридичних наук, дослідник Наукової фундації суспільних наук (*La Fondation Maison des sciences de l'homme*) (Франція) — заступник головного редактора; **Горбанюк Юлія**, доктор габіліований, доцент (Республіка Польща); **Горбанюк Олег**, доктор габіліований, професор (Республіка Польща); **Хващ Джоанна**, доктор, доцент, Директор Інституту психопрофілактики і психотерапії в Любліні (Республіка Польща); **О. Я. Чебикін**, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, ректор Південноукраїнського педагогічного університету (Україна); **Т. С. Яценко**, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, професор Кримського гуманітарного університету та директор Центру глибинної психології НАПН України при Республіканському вищому навчальному закладі «Кримський гуманітарний університет» (Україна).

П 86 Психологічний часопис : збірник наукових праць / за ред. С.Д. Максименка. — № 4 (8). — Вип. 8. — Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2017. — 168 с.

Збірник містить результати наукових робіт з актуальної проблематики психологічної науки та практики, зокрема, особливу увагу приділено психологічному аналізу проблем становлення особистості, професійного розвитку та питанням успішності особистості у сучасному суспільстві, розглянуто психологічні аспекти релігійності та інші важливі для психологічної практики проблеми.

Цей випуск призначений для науковців у галузі психології, викладачів психологічних наук, практичних психологів та студентів-психологів.

© Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2017

© Колектив авторів, 2017

ЗМІСТ

Афанасьєва Н. Є.

ПСИХОЛОГІЧНЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ ФАХІВЦІВ
ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ПРОФІЛЮ НА ЕТАПІ АДАПТАЦІЇ
ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....5

Бойко-Бузиль Ю. Ю.

СТАНОВЛЕННЯ ЯК ФІЛОСОФСЬКЕ ТА
ПСИХОЛОГІЧНЕ ПОНЯТТЯ.....16

Былинская Н. В.

ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ОБ УСПЕШНОМ ЧЕЛОВЕКЕ
У ЛЮДЕЙ РАЗНЫХ ПРОФЕССИЙ29

Чернега Н. С.

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНА
МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ
КОМПОНЕНТІВ ІМІДЖУ УНІВЕРСИТЕТУ.....43

Гуртовенко Н. В.

КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ, ПОКАЗНИКИ ТА РІВНІ
ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ
ПЕДАГОГІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ.....53

Камінська О. В.

РОЛЬ РЕФЛЕКСІЇ В ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ
САМОСВІДОМОСТІ ЮНАКА.....66

Предко Д. Є., Ларін Д. І.

РЕЛІГІЙНА ВІРА ЯК ЧИННИК ПОДОЛАННЯ
КРИТИЧНИХ ЖИТТЄВИХ СИТУАЦІЙ.....76

Мул С. А.

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ
ПОЛІГРАФОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....87

Попелюшко Р. П.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕННЯ
СТРАТЕГІЙ ПОВЕДІНКИ У ПСИХОТРАВМУЮЧІЙ
СИТУАЦІЇ ЯК РЕСУРСУ ДЛЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ
РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ КОМБАТАНТА.....98

Савелюк Н. М.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МЕТАФОРИЧНОГО
РОЗУМІННЯ БАЗОВИХ РЕЛІГІЙНИХ КОНЦЕПТІВ
СУБ'ЄКТАМИ З РІЗНИМИ РІВНЯМИ РЕЛІГІЙНОЇ
АКТИВНОСТІ.....111

Юрченко-Шеховцова Т. І.

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ОСОБИСТОСТІ:
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ.....134

Жовнер В. Ю.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА
МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ
КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....145

Вовк В. О.

ПРАГНЕННЯ ДО САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ЯК
ІНТЕГРАТИВНИЙ ПОКАЗНИК РОЗВИТКУ
СУБ'ЄКТНОЇ ПОЗИЦІЇ СУЧАСНОГО СТУДЕНТА.....155

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МЕТАФОРИЧНОГО РОЗУМІННЯ БАЗОВИХ РЕЛІГІЙНИХ КОНЦЕПТІВ СУБ'ЄКТАМИ З РІЗНИМИ РІВНЯМИ РЕЛІГІЙНОЇ АКТИВНОСТІ

УДК: 159.923.32

Савелюк Наталія Михайлівна

*Кандидат психологічних наук, доцент, докторант
Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки, м. Кременець (Україна)*

Анотація. У статті здійснюється теоретичне обґрунтування і психологічний опис результатів емпіричного дослідження процесів метафоризації у розумінні базових релігійних концептів (таких як «Бог», «душа», «віра» й ін.) суб'єктами з різними рівнями релігійної активності. В контексті теоретичного аналізу стисло оглядаються найвідоміші підходи до вивчення метафори, остання порівнюється з іншими науковими поняттями – «метонімією», «символом», «архетипом». При цьому метафора розглядається як внутрішній психологічний аспект розуміння, зокрема, релігійного концепту, а символ – як його зовнішній, більш соціалізований аспект. Через застосування й обробку результатів модифікованої за змістом методики «Піктограма» експліковані графічні символи базових метафоричних категорій та окремих їх образів, які опосередковують осмислення зазначених концептів. Психологічна інтерпретація та порівняння відповідних результатів дали змогу описати окремі якісні й кількісні відмінності в такому осмисленні українцями з різними рівнями релігійної активності.

Ключові слова: метафора, метафоризація, символ, архетип, розуміння, релігійна картина світу, релігійний концепт, релігійна активність.

Постановка проблеми. Сучасний соціум – строкатий та полікультурний, і це стосується практично усіх аспектів буття людини, а численні віртуальні простори тільки помножують його реальні виміри. Водночас, існують певні універсальні схеми та моделі, що роблять принципово можливим розуміння й порозуміння суб'єктів у межах певної спільноти, культури, навіть, до певної міри, усього

світу. В цьому ракурсі у психології розроблена й обґрунтована низка концепцій та понять: наприклад, культурно-історична теорія Л. С. Виготського або аналітична психологія К. Г. Юнга; в рамках першої розглядаються «значення», другої – «архетипи». Але, попри універсальні особливості відповідних форм і структур, відображені у міфологічних, релігійних, мовних системах і у класичних творах

мистецтва, існують певні етнокультурні, історичні їх змістові варіації.

Зазначене особливою мірою стосується будь-якої релігійної системи, що у своєму функціонуванні реалізується в релігійних дискурсах – молитві, сповіді, проповіді, ритуальних актах із відповідними базовими концептами. При цьому такі концепти, деколи навіть не будучи характерними лише для релігійного дискурсу (наприклад, «віра» з усім її складним семантично-асоціативним полем), у релігійному контексті завжди мають унікальну специфіку: сутнісну метафоричність творення й відтворення своїх смислів, оскільки наочними, матеріалізованими засобами «світу земного» (в тому числі, через мову) вказують на духовну трансцендентність «світу небесного». Інакше кажучи, метафоричність – одна з основних якісних властивостей релігійного дискурсу, поза врахуванням якої будь-яке наукове дослідження відповідної концептуально-комунікативної системи буде невалідним і формальним.

Враховуючи все ще існуючу з різних причин слабку вивченість в Україні релігійної феноменології, можемо стверджувати, що психологічними засобами – як теоретичними, так і емпіричними, релігійні концепти у нас переважно не вивчалися, зокрема, і в аспекті свого метафорично-асоціативного наповнення. При цьому, з одного боку, в світовій науці існує ціла низка наукових теорій метафори, але з іншого боку, чималий евристичний поте-

нціал таких напрацювань майже не використаний у рамках власне української психології релігії. А тому, насамперед, необхідно стисло розглянути ключові ідеї та підходи відповідних теорій, актуальних для вивчення процесів метафоризації при сприйнятті й осмисленні базових концептів релігійного дискурсу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ґрунтовний аналіз і систематизацію основних наукових підходів до дослідження метафори здійснили Л. М. Алексеева, Н. П. Івінських, С. Л. Мішланова, С. В. Полякова. Згідно з їх історичною ретроспективою, метафора в різні періоди свого вивчення розглядалася як: 1) різновид тропу, стилістична фігура, пов'язана з перенесенням властивостей з одного предмету на інший на основі їх схожості або контрасту (Аристотель, Цицерон та ін.); 2) аналогія та уподібнення, завдяки чому пов'язуються різні категорії речей (Августин, П. Абеляр та ін.); 3) єдиний та неминучий спосіб відображення у мисленні об'єктів високого ступеня абстракції (Ф. Ніцше, Х. Ортега-і-Гассет та ін.); 4) вид міфопоетичної концептуалізації реальності, існуючий на противагу логічно-дискурсивному мисленню (Е. Кассіпер); 5) спосіб утворення непередбачуваних міжфреймових зв'язків (М. Мінський); 6) спосіб створення схожості через семантичний зсув (М. Блек); 7) спосіб мислення і пізнавальної діяльності, покликаний формувати певний новий смисл (Е. Мак-Кормак); 8) перетин знань однієї кон-

цептуальної сфери в іншій концептуальній сфері (А. Хілі, Р. Харріс та ін.); 9) сутність не тільки мислення, мови, а й дій та повсякденного життя (Дж. Лакофф, М. Джонсон); 10) спосіб взаємодії «наївного» і наукового знання, механізмом якої виступає концептуальна інтеграція (Дж. Фоконьє, М. Тернер) та ін. [9, с. 12-23].

У сучасній «Енциклопедії філософії та епістемології науки» (за заг. ред. І. Т. Касавіна) зазначається, що метафора – центральний троп мови, комплексна образно-семантична структура, особливий спосіб пізнання, який здійснюється через генерацію образів, що виникають у результаті взаємодії двох різнопланових смислів. Вказується також, що інтерес до метафори виник у рамках лінгвістичного повороту в філософії, внаслідок чого проблема метафори та її епістемологічних можливостей стала однією із найважливіших тем лінгвістичної філософії (та науки – Н.М.) останніх десятиліть. У результаті й було переглянуто існуюче ще з часів античності відношення до метафори тільки як до мовного явища; вона стала трактуватися як особлива форма думки (М. Блек, А. Річардс). Сучасні дослідження метафори є міждисциплінарними: вона вивчається аналітичною філософією, когнітивною лінгвістикою, психолінгвістикою, психологією та ін. [17, с. 492-493].

Варто зазначити, що спочатку в психології метафора розглядалася лише як експериментальний матеріал (К. Бюлер, Л. С. Вигот-

ський та ін.). І лише із середини 1970-их років минулого століття, коли виникли й активізувалися спроби теоретичного обґрунтування метафорології та її базових понять, метафора стає відносно самостійним об'єктом досліджень, зокрема, і у психології та психолінгвістиці (М. Балота, Т. Белт, В. Бриттон, Р. Гіббс, Г. Кларк, П. Люсі, Р. Стернберг, В. Уільямс, В. Харді; К. І. Алексєєв, А. А. Залевська, Ю. К. Корнілов, Н. В. Рафікова, М. В. Самойлова, О. К. Тихомиров та ін.). У наш час у рамках психолінгвістики метафоризація розглядається як ментально-вербальний процес творення та розуміння складного метафоричного смислу, що має свою як когнітивну, так і етнокультурну специфіку [5].

Більше того, в річищі тенденцій потужного розвитку метафорології окремі дослідники останнім часом говорять вже не тільки про власне мовну, а і про метафоричну картину світу (Ж. А. Вардзелашвілі, Д. Н. Галімова, Н. С. Карпова, Д. А. Катунін, Н. А. Мішанкіна, А. М. Мухачьова, З. Ю. Петрова, В. В. Рожков, Г. Н. Складєвська, Д. І. Ертнер та ін.). Причому в одних випадках друга трактується лише як певний фрагмент, складова частина першої, а в інших – як така, що накладається на мовну картину світу загалом. У будь-якому разі, метафорична картина світу детермінована як зовнішніми (соціальними, національними) чинниками буття людини, так і внутрішніми (зокрема, духовними) її особли-

востями [6].

В українській психології, психолінгвістиці аналізуються як теоретичні засади метафоричності в пізнанні світу й самого себе, так і практичні аспекти використання відповідного підходу. Метафора розглядається як спосіб символічного вираження внутрішнього досвіду особистості (М. Л. Смульсон) та інтероцептивних відчуттів (В. І. Шебанова), «метафора відповідності» – як віддзеркалення ідеї центрованості суб'єкта, притаманної періоду модерну (О. М. Кочубейник), а «метафора щастя» – як спосіб презентації психологічних проблем та їх розв'язання (Л.А. Варава); описуються метафорична самопрезентація учасників АСПН із використанням архетипу тіла (Т. С. Яценко), когнітивний зміст метафори у глибинному пізнанні (Л. В. Драгола), метафора у процесі професійної підготовки майбутніх психологів (Т. О. Бородулькіна) і терапевтичні метафори у психокорекційно-розвивальній роботі з дошкільниками (І. М. Міхіна); також вивчаються метафоричність казки як засіб активного соціально-психологічного навчання (Л. В. Солодухова) і метафоризація як психологічне підґрунтя літературно-творчої самореалізації учня (З. І. Юрченко).

В контексті релігійної системи світосприйняття та світорозуміння при вивченні відповідної їй системи метафор важливо згадати, насамперед, про глибинні, малоусвідомлювані, архаїчні структури психіки, сформо-

вані тисячолітньою історією творення людини та її культури, які в науковій літературі часто озвучуються як архетипи. Так, у теорії К. Г. Юнга саме метафори («іномовлення») розглядаються як свого роду «одяг» для архетипів, а архетипи, у свою чергу – як прототипи метафор, адже всі вони не піддаються точному визначенню й вичерпному поясненню, володіючи потужним потенціалом несвідомих латентних смислів [16].

Тут доречно вказати й на значною мірою пов'язане з архетипами поняття базових метафор – один із засобів відображення пізнаваних людиною предметів та явищ навколишнього світу, вирішальну роль в утворенні яких відіграють закономірності магічного, міфологічного та традиційно-архаїчного національного світогляду. Саме в такого типу метафорах яскраво проявляється як асоціативно-образне мислення, так і певний елемент світоглядної позиції їх суб'єкта – творця та носія. Згідно з дослідженнями Т. Є. Кіс, поширеними базовими метафорами, спільними і для оригінальних давньоруських текстів, і для наших народних поетичних творів, і для Святого Письма, є «землеробські» метафори, метафори «серця», «вінка» та «води», а також пов'язані з назвами небесних світил («сонце», «місяць», «зорі» тощо) [3]. Отже, в базових метафорах у вербальній чи невербальній (графічній, ритуальній тощо) формах експлікуються архетипи («вогню», «води» й т.д.) колективного несвідомого людини.

З точки зору найбільш глобального поділу можна стверджувати, що будь-яка інформація має два рівні свого змісту: буквальний та метафоричний. У такому ракурсі аналізу метафора розглядається як фундаментальна когнітивна операція, яка забезпечує перенесення образних схем з однієї концептуальної сфери до іншої. Відповідно, базові метафори формують ключові парадигми творення й осмислення тих або інших знань [4].

При цьому саме метафора дає змогу розуміти відносно абстрактні й неструктуровані теми в термінах більш конкретних, структурованих речей. Інакше кажучи, метафори зазвичай формуються із наочного – візуального, аудіального й іншого сенсорного досвіду, складові якого переносяться на значеннєві структури іншого – теоретичного рівня. Водночас, форми втілення метафор нерідко мають конкретний іконічний характер, тобто безпосередньо відображають зміст відповідного чуттєвого досвіду людини, що ще більш спростовує їх творення, осмислення та функціонування. Адже, якщо висловлюватися у когнітивних та семіотичних термінах, то і візуальний знак, і метафора поділяють загальну властивість будь-якого процесу означування, що, услід за М. Хіраго, може бути названа «мотивованою подібністю». У свою чергу, зазначена подібність може стосуватися як конкретних форм, так і доволі віддалених абстрактних структур [18, с. 16-17].

Необхідно також дещо детальніше по-

рівняти «метафору» не тільки з «архетипом», а і з «символом» та «метонімією», які, хоча й мають усі образну природу, в сучасних лінгвістичних дослідженнях зазвичай розмежовуються. Зокрема, Н. Д. Арутюнова наводить розлогий перелік відмінностей між «метафорою» та «символом»: 1) в основі першої лежить семантичний аспект слова з його предикатною позицією, тоді як символ має, насамперед, референтне спрямування; 2) метафора зберігає відносну цілісність відповідного образу, натомість символ може розпадатися на окремі свої елементи з набуттям нового їх прочитання у системі інших таких елементів; 3) метафора зазвичай «тяжіє до земного», тобто відноситься до певного конкретного об'єкта, символ же виводить за межі звичної реальності, часто вказуючи на певні трансцендентні речі; 4) метафора виражає мовні значення, заключені в образну оболонку, а символ – певні загальні та соціально значущі ідеї; 5) якщо перехід від певного образу до метафори викликаний семантичними (внутрішньомовними) потребами, то такий же перехід до символу – вже екстралінгвістичними чинниками. Підсумовуючи окреслену характеристику, Н. Д. Арутюнова зазначає, що «образ психологічний, метафора семантична, символіка імперативна, знак комунікативний». Крім того, розмежовуючи «метафору» з «метонімією», дослідниця вказує на зорієнтованість першої переважно на позицію предикату та характеризувальну функцію, а другої –

на позицію суб'єкта і, відповідно, ідентифікувальну функцію [13, с. 22-32].

Визнаючи доцільність такого термінологічного розмежування в контексті потреби ідентифікації різноманітних засобів художньої мови, вважаємо за необхідне вказати на його до певної міри штучність, формальність у деяких інших, у тому числі, психологічних, аспектах наукового аналізу.

По-перше, сучасними науковцями (наприклад, О. Е. Спичак) метафора розглядається як «можливість розширювати смислове поле тексту, де полем значень є символ», та як активний механізм «екзистенції» символу. Вона – «символічна», адже «символ виступає для метафори як інструмент, за допомогою якого вона виражає свою полісемантичність». Крім того, символи зазвичай використовуються там, де міметизм знаходить свої природні межі, а метафора стає «єдиним шляхом виразити або позначити щось» [13].

По-друге, саме метафоричність (а не, наприклад, символічність) описується як сутнісна характеристика мислення, мовлення та дій людини у відомих когнітивних теоріях, одна з яких – теорія Дж. Лакоффа і М. Джонсона. Аналізуючи різні види метафор, дослідники розглядають і принципи функціонування метонімії у мовленні – заміну цілого його частиною, того, хто контролює – контролюваними об'єктами, місця – подією та ін. Згадуючи в цьому контексті про культурну, релі-

гійну символіку, відомі дослідники зазначають, що, з одного боку, вона «являє собою особливі випадки метонімії» (наприклад «голуб замість Святого Духа»), з іншого боку, «концептуальні системи культур і релігій метафоричні за своєю природою». Отже, «метонімія у сфері символів – це необхідний зв'язок між повсякденним досвідом і внутрішньо узгодженими метафоричними системами, що лежать в основі релігій та культур» [7, с. 66-67]. Інакше кажучи, у психологічному ракурсі теоретичного аналізу нашої проблеми, символ – це зовнішній засіб, інструмент наочної експлікації процесів і результатів метафоризації у релігійному світосприйнятті та світорозумінні, тоді як метонімія – конкретний мовленнєвий прийом, пов'язаний із антропоморфізацією та персоніфікацією абстрактних понять і відповідних їм нематеріальних сутностей.

По-третє, не тільки філософи чи психологи, а й мовознавці вказують саме на метафору як на основний прийом, на якому «будується усе біблійне (а отже і християнське – Н.М.) мислення» [8, с. 436]. Адже «світ Біблії» – це «світ знаків, що позначають інші, справжні речі», а тому в християнській екзегетиці метафора слугує меті розуміння цих «справжніх речей». І, крім когнітивної своєї функції, яка полягає у поясненні явищ невидимого духовного світу через певні наочні образи, вона спрямована й на те, щоб викли-

кати у співучасника релігійної комунікації також відповідну емоційну реакцію, певне почуття [15, с. 324-325].

Зазначене вище є цілком закономірним, адже в основі усіх перелічених мовних форм і засобів лежить образне мислення людини, й усі вони детерміновані відомими особливостями «правопівкульного» способу пізнання (синкретичністю, емоційністю тощо). Поряд із цим, у цілісному акті мислення, складовою якого виступає розуміння, його процеси та засоби тісно взаємопов'язані в рамках конкретної пізнавальної мети, в нашому випадку – завдання конкретизації низки гранично абстрактних і трансцендентних понять (таких як «Бог», «душа» і т. д.), що відбувається через перенесення властивостей, частин, функцій відомих людині з її повсякденного досвіду фрагментів реальності на недосяжні для звичного сенсорно-перцептивного відображення сутності.

Слушним вважаємо і такий погляд на тісний взаємозв'язок процесів метафоризації та символізації у релігійно зорієнтованому пізнанні, який вказує, що теологічний аспект релігійних метафор дає змогу говорити про їх символічність, а аспект використання у повсякденному мисленні й побуті – як про когнітивний засіб. З такої точки зору зручно є, наприклад, класифікація біблійно-християнських метафор на: 1) антономазійні, 2) астрологічні, 3) пов'язані з назвами природних стихій, 4) ті, в основу яких покладено на-

зви неорганічних речовин, 5) соматичні, 6) фітонімічні, 7) зоологічні та 8) метафорисимволи. Останні, як зазначає І. Б. Дубровська, стають власне символами в контексті Біблії та, ширше, теології, де вони однозначно вказують лише на певні духовні сутності [2, с. 9, 11]. Натомість у контексті повсякденної свідомості особистості, котра нерідко намагається «по-земному» осмислити той чи інший сакральний феномен, релігійні символи на психологічному рівні свого функціонування нерозривно переплетені з метафоричними когнітивними конструкціями.

Отже, надалі при описі результатів емпіричного дослідження ми будемо дотримуватися теоретичного погляду на метафоричність як на базовий принцип побудови релігійної картини світу, пов'язаний із функціонуванням архаїчних структур психіки у формі архетипів, а також зі специфікою правопівкульного способу пізнання. Метафоризація з такої позиції розглядається як внутрішній, психологічний ресурс образно-релігійного світосприйняття та світорозуміння, тоді як символізація виступає зовнішнім, ідейно-композиційним її втіленням у соціально значущих формах, доступних для осягнення «Іншим».

З одного боку, процеси метафоризації у мисленні й мовленні досліджені достатньо ретельно, з іншого боку – релігійні метафори теж нерідко аналізуються сучасними лінгвістами. А проте системного власне психологічного вивчення феномену метафоричності релі-

гійної картини світу особистості досі в українській науці не здійснено. Отже, **мета статті** – теоретичне обґрунтування і порівняльний аналіз результатів емпіричного дослідження психологічних особливостей метафоричності розуміння базових релігійних концептів суб'єктами з різними рівнями релігійної активності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вибірка нашого емпіричного дослідження складала 543 особи різного віку, соціального статусу та з різних регіонів Західної України (Тернопільської, Рівненської, Волинської, Івано-Франківської, Закарпатської областей), збалансована щодо конфесійної структури християнської частини сучасного українського суспільства (виходячи, наприклад, із даних останніх соціологічних зрізів).

Результати проведеного теоретичного аналізу проблеми, на нашу думку, достатньою мірою обґрунтовують використання відомої методики «Піктограма» О. Р. Лурії для дослідження метафоричної образності осмислення особистістю тієї чи іншої сфери її буття, в даному випадку – релігійної. Адже навіть етимологічні корені назви методики (від лат. «*pictus*» – намальований і грец. «*grapho*» – пишу, отже – «пишу малюнками») вказують на принципову можливість цілісного розкриття з її допомогою багатоаспектної – як афективно-ірраціональної, так і до певної міри вербалізовано-раціональної – релігійної картини світу особистості. Тим більше, що за майже вже столітню історію використання методика

«Піктограма» пройшла через численні процедури удосконалення своєї інтерпретативної схеми, що дало змогу перейти від спочатку лише якісної обробки її результатів до відносно високого ступеня формалізації отримуваних емпіричних даних [1, с. 243-245].

У зв'язку із заявленою предметною сферою дослідження, методика «Піктограма» була модифікована за змістом, а саме: до переліку слів-стимулів увійшли «Бог», «людина», «душа», «віра», «рай», «пекло», «добрий вчинок», «гріх», «любов», «сповідь», «молитва», «причастя», «покаяння», «церква», «храм», «релігійні цінності», що втілюють базові концепти релігійного (християнського) дискурсу.

Крім «Піктограми», відповідно до поставленої мети, у дослідженні також використано методику «Питальник релігійної активності» Д. О. Смірнова [11]. Згідно з обґрунтованою вченим структурою релігійної активності (далі по тексті – РА), питальник складається із чотирьох субтестів – вимірювальних шкал, за якими потенційно можна набрати максимальних 272 бали. Після збору первинних емпіричних даних і через статистичну процедуру вирахування кватилів – трьох значень узагальненого балу рівня РА всіх респондентів, вибірку за відповідним критерієм було поділено на чотири підгрупи: 1) 138 осіб із найнижчим рівнем РА (загальний бал 187 і менше), 2) 141 особа з рівнем РА, нижчим за середній (188 – 210 балів), 3) 139 осіб із рівнем РА, вищим за середній (211 – 225 балів)

та 4) 125 осіб із найвищим рівнем РА (226 і більше балів).

Далі результати, отримані за методикою «Піктограма», для кожної підгрупи якісно й кількісно оброблялися окремо: спочатку вираховувалася абсолютна кількість графічних зображень різних поняттєвих груп (наприклад, «сонце» чи «хмари»), які поєднувалися у глобальніші категорії («небесні» символи і т. д.). Потім визначалася відносна кількість (у %) піктограм тієї чи іншої категорії від загальної чисельності усіх репродукованих через графічні символи метафоричних образів, а також відносна кількість усіх окремих типів образів у межах кожної такої категорії. Крім того, на основі вирахованих відсоткових показників визначалися рангові місця суб'єктивної значущості категорій у контексті ціліс-

ного осмислення того чи іншого релігійного концепту.

Проаналізуємо тепер отримані якісні й кількісні результати на прикладі кількох релігійних концептів (повний аналіз усіх таких концептів неможливий у зв'язку з обмеженнями статті за змістом). Зауважимо, що в кожній таблиці числові дані перед дужкою – це відносна кількість (виражена у відсотках) певної зафіксованої категорії у тій чи іншій підгрупі респондентів, а число в дужках – відповідне її рангове місце у системі метафоричного осмислення відповідного концепту особами з певним рівнем РА.

Почнемо із системотвірного релігійного концепту «Бог» (табл. 1):

Наведені у таблиці дані демонструють, насамперед, що при піктографічному втіленні

Таблиця 1

Графічно репрезентовані категорії символів, які опосередковують розуміння концепту «Бог»

№ з/п	Види символіки	Найнижчий рівень РА	Нижчий за середній рівень РА	Вищий за середній рівень РА	Найвищий рівень РА
1.	«Небесні» символи	37,50 (1)	32,22 (1)	42,02 (1)	27,21 (1)
2.	Антропоморфічні символи з атрибутами святості	28,13 (2)	19,44 (2)	17,16 (2)	17,01 (2)
3.	Антропоморфічні символи без атрибутів святості	13,12 (3)	9,44 (4)	8,28 (4)	6,12 (6)
4.	Хрест	6,88 (4)	6,67 (5)	10,65 (3)	16,33 (3)
5.	Абстрактні символи святості	5,62 (5)	15,00 (3)	2,96 (8)	10,88 (4)
6.	Символи релігійної (християнської) культури	3,75 (6)	6,11 (6)	7,10 (5)	8,16 (5)
7.	Серце	2,50 (7)	4,45 (7)	5,33 (6)	6,12 (6)
8.	Символи побутової культури	1,25 (8)	2,78 (8)	1,77 (9)	1,36 (7)
9.	Абстрактні (в тому числі, геометричні) символи	1,25 (8)	2,78 (8)	3,55 (7)	6,12 (6)
10.	«Земні» символи	-	1,11 (9)	1,18 (10)	0,69 (8)

результатів метафоричного осмислення концепту «Бог» в усіх підгрупах переконливо домінує посередництво «небесної» символіки (образи «сонця», «зір», «хмар», а також «птаха»). З точки зору порівняння, важливо проаналізувати динаміку в межах зазначеної категорії символів відносної кількості двох основних її метафоричних образів – «сонця» та «хмар». Так, останній домінує у представників тільки найнижчого рівня РА (53,33 % від загальної кількості «небесних» символів), тоді як відносна частотність першого образу починає зростати й поступово домінувати з кожним наступним рівнем (50,00 %, 50,70 % та 60,00 % у 2-ій, 3-ій та 4-ій підгрупах, відповідно). «Сонце» у більшості культур – основний символ творчої енергії, який в умовах архаїчного світогляду часто сприймався як саме верховне божество або як втілення його всеохопної влади; також це – символ чоловічого першопочатку [14, с. 348]. «Сонце» можна розглядати і як одну з іпостасей архетипу світла, з яким у християнстві нерозривно пов'язана сутність Бога [8, с. 475]. Водночас, метафоричний образ «хмари», який можна віднести до типу метафор «природних стихій», є більш суперечливим у контексті християнського світогляду. З одного боку, на іконах, ілюстративних своїх зображеннях Бог часто перебуває на хмарах або серед хмар, з іншого ж боку, в Біблійних текстах саме хмари – це нерідко символ загрози Божого гніву й покарання [10, с. 230-231].

На другому місці за своєю значущістю в усіх досліджених підгрупах – антропоморфічна метафора Бога, як «святої людини» (хоч із німбом чи у сяйві, але також і з цілком людиноподібними обличчям та тілесною схемою). Наступна ж рангова позиція виявлених метафоричних символів у наших підгрупах відрізняється. Так, якщо в осіб із найнижчим рівнем РА третіми за чисельністю стали антропоморфічні зображення без будь-яких атрибутів святості, а із нижчою за середній рівень РА – група абстрактних символів святості («німб» і т. п.), то у двох підгрупах із вищими рівнями РА – символ хреста. Останній є не тільки найпоширенішим уособленням власне християнської віри, а і древнім універсальним символом Всесвіту. Послідовники К. Г. Юнга розглядають хрест також як символ енергії добра [14, с. 169-170].

Отже, аналізуючи динаміку кількісного співвідношення усіх згаданих вище категорій символів та їх змістового (образного) наповнення, можна стверджувати, що при метафоричному осмисленні концепту «Бог» в цілому спадає частотність значною мірою язичницьких астрологічних («небесних») метафор; також послаблюється посередницька роль антропоморфічних метафор (особливо зображень без атрибутів святості – їх кількість зменшується приблизно удвічі); натомість у понад ніж 2,5 рази зростає частотність використання традиційного християнського символу – хреста. Приблизно на стільки ж зростає і час-

тота звернення до посередництва інших символів християнської релігійної культури – насамперед, православної (наприклад, піктографічних зображень ікон), а також символу серця. Описані особливості вказують на те, що зі зростанням рівня релігійної активності суб'єкта «Бог» меншою мірою когнітивно репрезентується, як просто «могутня особа на небі»,

даних даної таблиці з даними попередньої демонструє, як далеко і в метафоричному плані свого розуміння «людина» знаходиться від «Бога». Якщо в першому випадку «небесні» символи та символ хреста перебувають на початкових рангових позиціях, то у другому – практично на останніх. Натомість тут однозначно переважають типові соматичні симво-

Таблиця 2

Графічно репрезентовані категорії символів, які опосередковують розуміння концепту «людина»

№ з/п	Види символіки	Найнижчий рівень РА	Нижчий за середній рівень РА	Вищий за середній рівень РА	Найвищий рівень РА
1.	Схема тіла	89,78 (1)	91,97 (1)	88,32 (1)	90,98 (1)
2.	Обличчя	6,57 (2)	4,38 (2)	3,65 (2)	5,74 (2)
3.	Серце	0,73 (4)	-	1,46 (4)	0,82 (4)
4.	Руки/долоні	-	0,73 (4)	2,19 (3)	-
5.	Абстрактні символи	0,73 (4)	2,19 (3)	1,46 (4)	1,64 (3)
6.	Зооморфічні символи	0,73 (4)	-	0,73 (5)	-
7.	Фітоморфічні символи	-	0,73 (4)	0,73 (5)	-
8.	Символи побутової культури/ антикультури	1,46 (3)	-	-	-
9.	«Небесні» символи	-	-	0,73 (5)	-
10.	Хрест	-	-	-	0,82 (4)
11.	Символ зла	-	-	0,73 (5)	-

здатна погрожувати й карати, але більшою мірою – як абстрактне уособлення добра та любові, готовності до порятунку гріховної людини (складні асоціативні поля «хреста»).

Дослівний переклад терміну «релігія» – «зв'язок» (людини з Богом), тому другим базовим концептом при аналізі релігійної картини світу закономірно виступає «людина» (табл. 2).

Навіть початкове візуальне порівняння

ли, які у зв'язку з їх розлогою представленістю та для зручності аналізу поділено на окремі підгрупи («обличчя», «серце», «руки/долоні» тощо).

Так, на першому місці з абсолютно домінантною своєю суб'єктивною значущістю в усіх підгрупах перебуває образ «схеми тіла» («чоловічок» і т. п.), на другому – більшою або меншою мірою схематизовані зображення обличчя з різними його емоційними

виразами (часто це «смайлик»). А от третє рангове місце демонструє певні якісні розбіжності між представниками досліджених підгруп. Зокрема, тільки особи з найнижчим рівнем РА інколи зображували людину з атрибутами її «земних» потреб (іграшками або навіть з цигаркою, алкоголем – група символів «побутової культури/антикультури»); у представників 2-ої підгрупи на цій ранговій позиції опинилося віднесене до категорії «абстрактних» символів «коло» – образ повноти, гармонії та завершеності. У досліджених із вищим за середній рівнем РА відповідну позицію посів символ «рука», що втілює метафоричний смисл людини як активної, діяльної істоти, а у суб'єктів найвищого рівня РА – піктографічне відтворення детально описаної у теорії Лакоффа-Джонсона орієнтаційної метафори «донизу» [7, с. 35-43] через значок стріли з відповідним її спрямуванням (група

«абстрактних» символів).

Відмінності у розумінні концепту «людина», пов'язані з різними рівнями релігійної активності особистості, проявилися і в тому, що якщо, наприклад, у піктограмах респондентів із вищими рівнями РА трапляється певна частка релігійно орієнтованих зображень, то на нижчих таких рівнях відповідні зображення взагалі відсутні. Але в цілому настільки істотних відмінностей між різними підгрупами, як це було у випадку з метафоричним осмисленням концепту «Бог», тут не виявлено. «Людина» для більшості наших респондентів – це, насамперед, позначення модусу тілесно-матеріального буття.

Переходимо тепер до концепту з більшим духовним звучанням – до «душі» (табл. 3).

Як бачимо, при осмисленні «душі» спостерігається значно строкатіша й більш неод-

Таблиця 3

Графічно репрезентовані категорії символів, які опосередковують розуміння концепту «душа»

№ з/п	Види символіки	Найнижчий рівень РА	Нижчий за середній рівень РА	Вищий за середній рівень РА	Найвищий рівень РА
1.	Соматичні символи (частини тіла, функції)	19,85 (1)	19,12 (2)	21,85 (1)	19,12 (2)
2.	Символ подиху	17,73 (2)	22,79 (1)	21,85 (1)	12,50 (4)
3.	«Небесні» символи	12,77 (3)	13,97 (3)	11,26 (2)	16,18 (3)
4.	Символ привида	12,77 (3)	9,56 (5)	8,61 (4)	3,68 (7)
5.	Антропоморфічна постать	9,93 (4)	-	9,27 (3)	21,32 (1)
6.	Бог/Святі істоти	7,80 (5)	8,82 (6)	8,61 (4)	11,02 (5)
7.	Символ переходу («покидає тіло»)	7,09 (6)	6,62 (7)	3,97 (5)	5,88 (6)
8.	Абстрактні символи	7,09 (6)	11,76 (4)	9,27 (3)	3,68 (7)
9.	«Земні» символи	3,55 (7)	5,88 (8)	3,97 (5)	2,94 (8)
10.	Символи релігійної культури	1,42 (8)	0,74 (9)	0,67 (6)	3,68 (7)

нозначна метафорична картина, ніж у випадку з концептом «людина». По-перше, хоча тут соматичні символи теж займають перші позиції у рангах значущості, а проте їх домінування далеко не є настільки потужним і стабільним. Зауважимо, насамперед, що відповідна група символів узагальнено втілює метафорику почуттів людини («серце», «смайлик» тощо). Крім того, у зв'язку зі своєю істотною частотністю нами була виокремлена у спеціальну категорію піктограма «подиху» (тобто аморфної, хмароподібної фігури), що метафорично відображає проміжне положення душі людини між тілом (саме воно породжує дихання) та духовним світом («відірваність» від тіла і відчуття легкості). Відносно домінування двох описаних категорій символів, що спочатку чергуються між собою першим і другим ранговими місцями, а далі зрівнюються за своєю значущістю, спостерігається від 1-ої по 3-тю підгрупи.

А от в осіб із найвищим рівнем РА репрезентована у піктограмах метафорична картина помітно змінюється: першу позицію за своєю частотністю посідає антропоморфічна символіка – різної міри схематизації зображення цілісної постаті людини, кількість яких, порівняно з попередніми рівнями РА, зростає понад ніж удвічі. Це демонструє суттєве метафоричне зближення концепту «душа» з концептом «людина» в релігійній картині світу тільки у суб'єктів із найвищою релігійною активністю. Крім того, метафоричний образ «душі,

наче подиху» тут пересувається з першої (у попередніх підгрупах) лише на четверту рангову позицію, що вказує на послаблення ролі розуміння душі як аморфного та дуалістичного («між небом і землею») утворення.

Третю ж рангову позицію у більшості наших підгруп (1-ій, 2-ій та 4-ій) посіла «небесна» символіка. Важливо зазначити, що при метафоричному осмисленні концепту «душа», як і концепту «Бог», із наростанням рівня РА істотно збільшується частотність використання образу «сонця» (від 22,22 % у 1-ій підгрупі до 45,45 % – у 4-ій).

Зауважимо і той факт, що у представників найнижчого рівня РА третьою ранговою позицією із «небесною» символікою ділиться значною мірою казковий образ «привида». Загалом же на основі виявленої та стисло описаної динаміки домінантних у цьому концептуальному контексті символів можемо констатувати, що зі зростанням рівня релігійної активності особистості метафоричний образ «душі» трансформується від спочатку так до кінця і не зрозумілої «фігури», до певної міри «застраглої» між матеріальним та духовним світами, до вже тісніше пов'язаної з «небом» істоти, котра і у своїй нематеріальній іпостасі багато в чому залишається «людиною».

Досить строката метафорична картина спостерігається і при візуалізації розуміння ще одного базового в нашому дослідженні концепту – «віра» (табл. 4).

Дані таблиці демонструють, що на пер-

Таблиця 4

Графічно репрезентовані категорії символів, які опосередковують розуміння концепту «віра»

№ з/п	Види символіки	З найнижчим рівнем РА	З нижчим за середній рівнем РА	З вищим за середній рівнем РА	З найвищим рівнем РА
1.	Символи ритуальних дій	17,09 (1)	11,46 (4)	9,94 (5)	22,22 (1)
2.	Соматичні символи	15,19 (2)	18,47 (1)	27,08 (1)	10,42 (5)
3.	«Небесні» символи	14,56 (3)	17,20 (3)	18,23 (2)	11,11 (4)
4.	Хрест	13,29 (4)	17,83 (2)	10,50 (4)	13,89 (3)
5.	Біблія/святі книги	11,39 (5)	10,83 (5)	12,15 (3)	15,28 (2)
6.	Символи релігійної культури	10,76 (6)	8,92 (6)	6,63 (6)	10,42 (5)
7.	Бог/святі істоти	8,23 (7)	5,10 (7)	5,52 (7)	10,42 (5)
8.	«Земні» символи	6,33 (8)	3,82 (8)	4,42 (8)	0,69 (7)
9.	Метафори трансформації	0,63 (9)	1,27 (9)	1,66 (9)	1,39 (6)
10.	Символ влади	0,63 (9)	-	-	-
11.	Вогонь	0,63 (9)	-	-	-

ший ранговій позиції у представників найнижчого рівня РА перебуває символіка ритуальних релігійних дій (зображення «стояти на колінах», «підняти догори руки» і т. д.), яка, істотно втрачаючи свою значущість для респондентів 2-ої та 3-ьої підгруп (відповідно, четверта і п'ята рангові позиції), знову стає домінуючим посередником при осмисленні концепту «віра» суб'єктами з найвищим рівнем РА. Але при цьому істотно змінюється метафорично-семантичний контекст розуміння відповідних ритуальних дій. Так, якщо для досліджених 1-ої підгрупи зазначений контекст формує соматична символіка людських почуттів («серце» та ін. образи у другій за значущістю категорії «соматичних» метафор) і «небесна» символіка, то у 4-ій підгрупі – піктографічні посилання на «Святе Письмо» (друга рангова позиція) та символіка хреста (третья позиція).

Інакше кажучи, ритуальна семантика «віри» у 1-ій підгрупі більшою мірою пов'язана із «земними» почуттями людини, тоді як у 4-ій підгрупі – з необхідністю дотримуватися власне християнської «букви Закону».

Причому такий метафоричний зсув від пріоритетності вираження людської почуттєвості до чіткої ритуальності християнської боговідповідності відбувається досить стрибкоподібно саме на найвищому рівні РА. Так, порівняно із попередніми підгрупами, у респондентів 4-ої підгрупи у середньому в 2 рази зростає частотність «ритуальної» символіки; водночас, приблизно у 1,5 рази спадає відносна кількість «соматичної» символіки з її афективно насиченими смислами й «небесної» символіки з її значною мірою язичницькою метафорикою; крім того, понад ніж у 6 разів зменшується репрезентованість типових

«земних» символів («квіти», «гори» й ін.). В цілому можна стверджувати, що з наростанням рівня релігійної активності особистості загальноновизнана ірраціональність її віри істотно огортається символічною ритуальністю і текстуальністю Слова Божого.

Аналізуючи метафорично-семантичне наповнення основних концептів релігійної картини світу, не можемо обминути «рай» та «пекло», що за своїм глобальним сприйняттям і розумінням взаємозв'язані з базовою орієнтаційною метафоричною моделлю «догори-донизу». Почнемо з «раю» (табл. 5).

Отже, дві перші рангові позиції при метафоричному осмисленні концепту «рай» посідають «небесні» й «земні» символи, які чергуються між собою зазначеними позиціями в розрізі від 1-ої до 4-ої підгруп. В цілому, при переході до найвищого рівня РА в даному контексті спадає частотність посередництва

класичної «небесної» символіки («сонця», «веселки» й т. д.) з одночасним наростанням представленості символіки «земної». Тут варто зазначити, що до складу останньої категорії було віднесено фітоморфні символи («дерево», часто з його «плодами», «квітка» та ін.), зооморфні («птаха», «риба», в окремих випадках – «змія»), а також символ «вода» (репрезентований зображеннями річки, озера, подекуди моря). Останній втілює собою потужний архетип, який, поряд із «вогнем», є центральним та всеохопним архетипом, що проходить через усю Біблію, виступаючи уособленням життєдайної природи Бога, а також очищення і благословення [8, с. 470-471].

Третя рангова позиція виявляє певну якісну відмінність між, з одного боку, особами з найнижчим рівнем РА та, з іншого боку, всіма іншими підгрупами респондентів: якщо в розумінні «раю» першими відповідну посе-

Таблиця 5

Графічно репрезентовані категорії символів, які опосередковують розуміння концепту «рай»

№ з/п	Види символіки	З найнижчим рівнем РА	З нижчим за середній рівнем РА	З вищим за середній рівнем РА	З найвищим рівнем РА
1.	«Небесні» символи	41,66 (1)	38,28 (2)	42,86 (1)	34,25 (2)
2.	«Земні» символи	38,64 (2)	46,09 (1)	41,67 (2)	42,13 (1)
3.	Символи переходу	6,06 (3)	4,69 (4)	3,57 (4)	5,91 (4)
4.	Бог/Святі істоти	5,68 (4)	3,52 (5)	2,78 (5)	7,09 (3)
5.	Людина/люди	4,17 (5)	5,47 (3)	6,75 (3)	7,09 (3)
6.	Споруди	1,51 (6)	0,78 (6)	-	0,39 (7)
7.	Символи релігійної культури	1,14 (7)	0,78 (6)	0,79 (7)	2,76 (5)
8.	Символи влади	0,76 (8)	-	0,39 (8)	-
9.	Абстрактні символи	0,38 (9)	0,39 (7)	1,19 (6)	0,78(6)

редницьку позицію займає символіка, пов'язана з метафоричними образами переходу в інший світ (наприклад, зображення сходів нагору або брами), то в інших випадках – антропоморфічна та/або соматична символіка, значущість якої повільно наростає з кожним наступним емпірично виокремленим рівнем РА. При цьому метафора переходу в інший світ піктографічно представлена і в інших підгрупах, але вже на четвертій ранговій позиції. Тут доцільно вказати на один психологічно важливий нюанс: якщо у 1-ій підгрупі 90 % експлікованих образів «брами у рай» характеризуються її метафоричною «зачиненістю», то у 4-ій підгрупі 100 % таких образів, навпаки, відображають її «відчиненість». Крім того, третю рангову позицію в метафоричній системі сприйняття й осмислення концепту «рай» у осіб із найвищим рівнем РА також посідає образ Бога та святих істот (що на попередніх рівнях РА є лише четвертим або навіть п'ятим за

своєю частотністю).

Описані факти демонструють, що з наростанням рівня релігійної активності особистості корелює трансформація метафоричного образу «раю» від відносно недосяжних («зачинених») «небес» до психологічно ближчого, більш досяжного місця вже навіть, принаймні частково, на землі, де людина зближується із Богом.

Переходимо до інтерпретації метафоричної символіки «пекла» (табл. 6).

Наведені у таблиці кількісні дані демонструють, що першим за значущістю із приблизно однаковими відносними показниками в усіх підгрупах цілком очікувано виявився символ вогню, пов'язаний з одним із найбільш багатограних та потужних відповідних архетипів, що належить, як і «вода», до відносно усталених у людській свідомості архетипів природних стихій. Вогонь є концентрацією та джерелом енергії, що здатна водночас як

Таблиця 6

Графічно репрезентовані категорії символів, які опосередковують розуміння концепту «пекло»

№ з/п	Види символіки	Найнижчий рівень РА	Нижчий за середній рівень РА	Вищий за середній рівень РА	Найвищий рівень РА
1.	Вогонь/вогнище	48,77 (1)	52,85 (1)	49,46 (1)	50,00 (1)
2.	Інструменти фізичних	20,20 (2)	18,65 (2)	15,59 (2)	18,39 (2)
3.	Нечиста сила	14,78 (3)	12,44 (3)	5,38 (5)	12,07 (3)
4.	Людина/люди	8,87 (4)	7,25 (4)	13,98 (3)	9,77 (4)
5.	Символи природних сти-	3,45 (5)	3,11 (5)	5,91 (4)	5,17 (5)
6.	Абстрактні символи	2,46 (6)	2,59 (6)	5,38 (5)	1,72 (7)
7.	Символ «рух донизу»	0,98 (7)	1,55 (7)	2,15 (6)	2,30 (6)
8.	Символи смерті	0,49 (8)	1,04 (8)	0,54 (8)	-
9.	Символи спокуси	-	0,52 (9)	1,61 (7)	0,58 (8)

підтримувати життя своїм теплом, так і вбивати його, спопеляючи усе навкруги. Отже, зазначений архетип є доволі неоднозначним і щоразу набуває нових смислових відтінків у різних контекстах свого прояву [8, с. 467-469]. Аналогічно, у випадку метафоричного осмислення концепту «пекло» символіка вогню може мати значення як руйнування усього злого, гріховного, так і очищення від зла та нечисті. На домінуючий саме перший тип символічного значення «вогню» – покарання та знищення, вказують наступні за своєю суб'єктивною значущістю групи піктограм – «інструменти фізичних катувань» (друга за рангом в усіх наших підгрупах) і «нечиста сила» (третя за рангом, за винятком 3-ьої підгрупи).

Як можемо бачити, за домінантними категоріями символів істотних розбіжностей у метафоричному розумінні концепту «пекло» між представниками різних рівнів РА практично не виявлено. А проте окремі глибші такі відмінності можна розкрити, аналізуючи динаміку проявів менш частотної символіки. Зокрема, якщо на найнижчому рівні РА взагалі відсутні метафоричні образи спокуси (такі, наприклад, як «змія» або «червине яблуко», виявлені на вищих рівнях), то у респондентів із найвищим рівнем РА зникають образи смерті (символ «череп і кістки» й т. п.). Крім того, в останньому випадку приблизно у 2,5 рази частіше зустрічається класична орієнтаційна метафора «донизу».

Отже, для досліджених українців кон-

цепт «пекло» пов'язаний, насамперед, з образами болю та руйнування, але поряд із тим його метафоричне жахіття для осіб із нижчою РА більшою мірою має конотації незворотності як певного кінцевого пункту буття («смерть» в усіх її вимірах), тоді як на вищих рівнях РА з'являється репрезентованість ще й чинників та процесу наближення людини до відповідного «місця» з потенційною можливістю зміни такого спрямування. Підсилення суб'єктивної ймовірності порятунку від гіпотетичного «пекла» на тлі зростання рівня РА суб'єкта демонструє, наприклад, і відсоткове співвідношення метафоричних образів блискавки, що спопеляє усе навкруги, та дощу із хмар, що несе потенційну можливість відновлення «спаленої землі» (в рамках категорії символів «природних стихій»): 57,14 % і 42,86 % (на користь «блискавки») у 1-ій підгрупі та 44,44 і 55,56 % (на користь «дощу») в 4-ій підгрупі.

Доцільно проаналізувати й особливості метафоричного осмислення концепту «молитва», що позначає основний жанр релігійного дискурсу (табл. 7).

Отже, в даному контексті домінантні першу та другу рангові позиції в усіх чотирьох підгрупах займають піктографічні символи «Святого Письма» та релігійних ритуальних дій, причому з наростанням рівня РА перші поступово поступаються за своєю частотністю перед другими. Натомість третю рангову позицію у двох підгрупах досліджених із ниж-

Таблиця 7

Графічно репрезентовані категорії символів, які опосередковують розуміння концепту «МОЛИТВА»

№ з/п	Види символіки	Найнижчий рівень РА	Нижчий за середній рівень РА	Вищий за середній рівень РА	Найвищий рівень РА
1.	Біблія/Святе Письмо	38,13 (1)	37,80 (1)	33,96 (1)	29,33 (2)
2.	Символи ритуальних дій	35,62 (2)	35,98 (2)	33,96 (1)	36,00 (1)
3.	Символи релігійної культури	9,38 (3)	6,10 (3)	10,06 (2)	8,67 (4)
4.	Бог/Святі істоти	5,63 (4)	6,10 (3)	5,66 (3)	10,00 (3)
5.	Хрест	5,00 (5)	4,27 (4)	5,03 (4)	4,67 (6)
6.	«Небесні» символи	4,38 (6)	4,27 (4)	4,40 (5)	3,33 (7)
7.	Соматичні символи	0,62 (7)	3,05 (5)	5,03 (4)	7,33 (5)
8.	Символи трансформації	-	1,83 (6)	0,63 (7)	0,67 (8)
9.	Символи побутової культури	0,62 (7)	-	1,27 (6)	-
10.	Немічність	0,62 (7)	0,60 (7)	-	-

чими рівнями РА посідають символи релігійної культури (в першу чергу, цю категорію тут утворюють піктографічні образи ікон), тоді як у двох підгрупах із вищими рівнями РА – переважно антропоморфічні символічні зображення Бога та святих істот.

З огляду на зазначене, можна стверджувати, що при метафоричному осмисленні молитви в розрізі аналізу його динаміки від найнижчого до найвищого рівнів РА відбувається деяке послаблення посередництва типових символів християнської релігійної культури з певним одночасним посиленням значущості діалогу людини з Богом та святими, так би мовити, «напрямую». Крім того, у респондентів із найвищою РА майже у 12 разів зростає відносна кількість соматичної символіки, що втілює почуттєву феноменологію («серце» і т. д. – від 0,62 % до 7,33 %). Отже, в даному ви-

падку відбувається процес, зворотний щодо особливостей розуміння концепту «віра» – тут одночасно зі зростанням релігійної активності особистості відбувається метафоричний «зсув», навпаки, від буквальної релігійної ритуальності до більш безпосередніх людських почуттів. Вважаємо, що одна з основних причин таких розбіжностей у розумінні полягає, зокрема, в більшій абстрактності концепту «віра», який, відповідно, більшою мірою теологізується у структурах релігійної картини світу особистості.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, релігійна картина світу сучасного суспільства, яка функціонує і формується в різних жанрах релігійного дискурсу з відповідними базовими його концептами – складна, багатоаспектна, багаторівнева система. Найхарактерніша її особливість –

метафоричність, оскільки відповідні концепти пов'язані з нематеріальними, трансцендентними сутностями. Сучасна наука напрацювала низку теорій метафори, які у своїй сукупності дають змогу говорити про метафорологію як про відносно автономну галузь знання або, принаймні, про метафоричний підхід як про істотну складову лінгвістичного повороту когнітивно орієнтованих досліджень. Але, попри увесь чималий потенціал відповідного підходу, при вивченні власне психологічних аспектів релігійної картини світу українців він практично не використовувався. Отже, авторські напрацювання є одними з перших у даному напрямку.

Проведене теоретичне та емпіричне дослідження дає змогу стверджувати, поперше, що в контексті психологічного аналізу метафора та символ виступають двома нерозривно взаємопов'язаними аспектами (відповідно, внутрішнім і зовнішнім) цілісного процесу розуміння, причому базові метафори тієї або іншої культури відповідають архетипним структурам психіки людини; по-друге, в якості валідного емпіричного інструменту вивчення процесу й результатів метафоризації може використовуватися методика «Піктограма» – як засіб експлікації через графічно-символічне вираження складних метафоричних образів в їх смисловій цілісності; по-третє, асоціативно-метафорична структура релігійної картини світу в суб'єктів із різними рівнями релігійної активності характеризується

низкою якісних своїх відмінностей, репрезентованих та формалізованих у нашому дослідженні через порівняння відносної частоти прояву фундаментальних символічних категорій та їх окремих складових.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку вбачаємо в інших порівняльних аспектах: насамперед, вікових, гендерних, національних. Вважаємо, що подібні напрацювання сприятимуть міжкультурному й міжособистісному релігійному порозумінню в умовах глобалізації суспільства.

Перелік використаних джерел:

1. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 528 с.
2. Дубровська І. Б. Біблійно-християнська метафора в німецькій мові: номінативний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови» / І.Б. Дубровська – К., 2001. – 20 с.
3. Кіс Т. Є. Еволюція художньої метафори: лінгвокультурний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т.Є. Кіс – К., 2001. – 20 с.
4. Кобзар І. М. Метафора як базовий спосіб представлення інформації / І.М. Кобзар // Scientific Journal «ScienceRise». – № 1(1), 2014. – С. 95–98.
5. Кравцова Ю. В. Метафора как объект психолингвистических исследований рубежа XX-XXI веков / Ю.В. Кравцова // Система і структура східнослов'янських мов. – 2014. – Вип. 7. – С. 79–88.
6. Кравцова Ю. В. Особенности индивидуальной метафорической картины мира / Ю.В. Кравцова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 9: Сучасні тенденції розви-

тку мов. – 2011. – Вип. 6. – С. 124–127.

7. *Лакофф Дж.* Метафори, котрими ми живем: [Пер. с англ.] / Дж. Лакофф, М. Джонсон; Под ред. и с предисл. А.Н. Баранова. – М.: Эдиториал УРСС, 2004. – 256 с.

8. *Лановик З.* Hermeneutica Sacra / З. Лановик. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТПНУ, 2006. – 587 с.

9. *Метафора* в дискурсе: [учеб. пособие] / Л.М. Алексеева, Н.П. Ивинских, С.Л. Мишланова, С.В. Полякова; под ред. Л.М. Алексеевой; Перм. гос. нац. исслед. ун-т. – Пермь, 2013. – 240 с.

10. *Морозов Н. А.* История человеческой культуры в естественно-научном освещении. Том 1. Небесные вехи земной истории человечества / Н.А. Морозов – М.: Директ-Медиа, 2014. – 479 с.

11. *Смирнов Д. О.* Описание процедуры стандартизации психометрической методики «Опротник религиозной активности» / Д.О. Смирнов // Научный психологический журнал. – 1999. – № 1–2. – С. 159–172.

12. *Спичак О. Е.* Роль метафоры в экзистенції символу / О.Е. Спичак // Філософські дослідження: зб. наук. пр. / відп. ред. В.К. Суханцева. – Луганськ: СЧУ ім. В. Даля, 2009. – Вип. № 10. – С. 165–171.

13. *Теория метафоры:* Сборник: [Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз.] / Вступ. ст. и сост. Н.Д. Арутюновой; Общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с.

14. *Тресиддер Дж.* Словарь символов / Дж. Тресиддер; Пер. с англ. С. Палько. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 448 с.

15. *Чернишова Ю. О.* Образність релігійного дискурсу з погляду перекладача / Ю.О. Чернишова // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики. – Вип. 22. – 2010. – С. 323–328.

16. *Юнг К. Г.* Архетип и символ / К.Г. Юнг; пер. с англ. А.В. Мантов – М.: Ренессанс, 1991. – 300 с.

17. *Энциклопедия философии и эпистемологии науки* / Сост. и общ. ред. И.Т. Касавин. – М.: «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2009. – 1248 с.

18. *Hirago M. K.* Metaphor and Iconicity: A Cognitive Approach to Analyzing Texts – New York: Palgrave Macmillan, 2005. – 261 p.

References (Transliteration):

1. *Burlachuk L. F.* Slovar-spravochnik po psihodiagnostike / L.F. Burlachuk, S.M. Morozov. – SPb.: Piter Kom, 1999. – 528 s.

2. *Dubrovskaya I. B.* Bibliyno-hrystyyanska metafora v nimetskiy movi: nominativnyy aspekt: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. filol. nauk: spets. 10.02.04 «Germanski movy» / I.B. Dubrovskaya – K., 2001. – 20 s.

3. *Kis T. E.* Evolyutsiya hudozhn'oyi metafory: lingvokulturnyy aspekt: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. filol. nauk: spets. 10.02.01 «Ukrayinska mova» / T.E. Kis – K., 2001. – 20 s.

4. *Kobzar I. M.* Metafora yak bazovyy sposib predstavleniya informatsiyi / I.M. Kobzar // Scientific Journal «ScienceRise». – № 1(1), 2014. – S. 95–98.

5. *Kravtsova Yu. V.* Metafora kak ob'ekt psiholingvisticheskikh issledovaniy rubezha XX-XXI vekov / Yu.V. Kravtsova // Systema i struktura shidnoslov'yanskikh mov. – 2014. – Vyp. 7. – S. 79–88.

6. *Kravtsova Yu. V.* Osobennosti individualnoy metaforicheskoy kartiny mira / Yu.V. Kravtsova // Naukovyy chasopys Natsionalnogo pedagogichnogo universytetu imeni M.P. Dragomanova. Seriya 9: Suchasni tendentsiyi rozvytku mov. – 2011. – Vyp. 6. – S. 124–127.

7. *Lakoff Dzh.* Metafory, kotrymi my zhyvem: [Per. s angl.] / Dzh. Lakoff, M. Dzhonson; Pod red. i s predisl. A.N. Baranova. – М.: Editorial URSS, 2004. – 256 s.

8. *Lanovyk Z.* Hermeneutica Sacra / Z. Lanovyk. – Ternopil: Redaktsiyno-vydavnychiy viddil TPNU, 2006. – 587 s.

9. *Metafora* v diskurse: [ucheb. posobiye] / L.M. Alekseeva, N.P. Ivinskikh, S.L. Mishlanova, S.V. Polyakova; pod red. L.M. Alekseevoy; Perm. gos. nats.

issled. un-t. – Perm, 2013. – 240 s.

10. *Morozov N. A.* Istoriya chelovecheskoy kultury v yestestvenno-nauchnom osvetscheniyi. Tom 1. Nebesnyye vehi zemnoy istoriyi chelovechestva / N.A. Morozov. – M.: Direkt-Media, 2014. – 479 s.

11. *Smirnov D. O.* Opisaniye protsedury standartizatsiyi psihometricheskoy metodiki «Oprostnik religioznoy aktivnosti» / D.O. Smirnov // Nauchnyy psihologicheskiy zhurnal. – 1999. – № 1–2. – S. 159–172.

12. *Spichak O. E.* Rol metafory v ekzistentsiyi simvolu / O.E. Spichak // Filosofski doslidzhennya: zb. nauk. pr. / vidp. red. V.K. Suhantseva. – Lugansk: SNU im. V. Dalya, 2009. – Vyp. № 10. – S. 165–171.

13. *Teoriya metafory: Sbornik: [Per. s ang., fr., nem., isp., polsk. yaz.] / Vstup. st. i sost. N.D. Arutyunovoy; Obsch. red. N.D. Arutyunovoy i M.A. Zhurinskoy.* – M.: Progress, 1990. – 512 s.

14. *Tresidder Dzh.* Slovar simvolov / Dzh. Tresidder; Per. s angl. S. Palko. – M.: FAIR-PRESS, 2001. – 448 s.

15. *Chernyshova Yu. O.* Obraznist' religiyogo diskursu z poglyadu perekladacha / Yu.O. Chernyshova // Problemy semantiki, pragmatiki ta kognitivnoyi lingvistyki. – Vyp. 22. – 2010. – S. 323–328.

16. *Yung K. G.* Arhetyp i symvol / K.G. Yung; per. s angl. A.V. Mantov – M.: Renessans, 1991. – 300 s.

17. *Entsiklopediya filosofiyi i epistemologiyi nauki / Sost. i obsch. red. I.T. Kasavin.* – M.: «Kanon+», ROOI «Reabilitatsiya», 2009. – 1248 s.

18. *Hirago M. K.* Metaphor and Iconicity: A Cognitive Approach to Analyzing Texts – New York: Palgrave Macmillan, 2005. – 261 p.

Savelyuk Nataliya

Candidate of Psychological Sciences (Ph.D.), Assistant professor (Psychology), Doctoral Student of Lesya Ukrainka Eastern European National University, Kremenets (Ukraine)

PSYCHOLOGICAL PECULARITIES OF METAPHORIC COMPREHENSION OF

BASIC RELIGIOUS CONCEPTS BY SUBJECTS WITH DIFFERENT LEVELS OF RELIGIOUS ACTIVITY

ABSTRACT

The article provides a theoretical substantiation and a psychological description of the empirical study of the peculiarities of metaphoric comprehension of basic religious concepts (such as «God», «soul», «faith», etc.) by subjects with different levels of religious activity. On one hand, contemporary science has developed a number of theories of metaphor, which in total make it possible to treat metaphorology as a relatively autonomous branch of knowledge, or at least view the metaphoric approach as an essential component of the linguistic turn of cognitive-oriented research. On the other hand, despite the considerable potential of the corresponding approach, it has not been researched in the study of the psychological aspects of Ukrainian's religious image of the world. Therefore, author's work becomes one of the first scientific researches in this area.

The results of the theoretical and empirical research help to state the following: firstly, in the context of the psychological analysis, the metaphor and the symbol are two inextricably interrelated aspects (internal and external) of the integrated process of comprehension, including religious concepts, with basic metaphors (for example, the metaphor of «fire» or the metaphor of «water») of one or another culture corresponding to the archetypal

structures of its carrier's mentality; secondly, the «Pictogram» method can be used as a valid empirical tool for studying the process and results of metaphorization and as a means of explication through the graphic-symbolic expression of complex metaphoric images in their emantic integrity; thirdly, the associative-metaphoric structure of religious image of the world of subjects with different levels of religious activity is characterized by a number of qualitative differences, represented and formalized in our study by comparing relative frequency of the manifestation of fundamental symbolic categories and their separate components. Among such global categories that manifest themselves in the pictorial reproduction of the results of metaphoric comprehension of most religious concepts we find «heavenly» (astrological) and «earthly» (phytomorphic and zoomorphic) symbols, affectively charged «somatic» images («heart», «smile», etc.), attributes of religious culture («cross», «icon», etc.), as well as abstract (in particular, geometric) symbols. Their combination embodies the subjective complexity of the metaphoric religious image of the world, which, at the same time, becomes extremely abstract and visually concrete, affective-irrational and, at least, partly verbalized-rational.

Key words: metaphor, metaphorization, symbol, archetype, comprehension, religious image of the world, religious concept, religious activity.

Савелюк Наталия Михайловна

Кандидат психологических наук, доцент, докторант Восточноевропейского национального университета имени Леси Украинки, г. Кременец, (Украина)

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МЕТАФОРИЧЕСКОГО ПОНИМАНИЯ БАЗОВЫХ РЕЛИГИОЗНЫХ КОНЦЕПТОВ СУБЪЕКТАМИ С РАЗНЫМИ УРОВНЯМИ РЕЛИГИОЗНОЙ АКТИВНОСТИ

Аннотация. В статье осуществляется теоретическое обоснование и психологическое описание эмпирического исследования особенностей метафоричности в понимании базовых религиозных концептов (таких как «Бог», «душа», «вера» и др.) субъектами с разными уровнями религиозной активности. С одной стороны, современная наука наработала ряд теорий метафоры, которые в своей совокупности позволяют говорить про метафорологию как про относительно автономную отрасль знания или, как минимум, про метафорический подход как про существенную составляющую лингвистического поворота когнитивно ориентированных исследований. С другой стороны, несмотря на большой потенциал соответствующего подхода, при изучении собственно психологических аспектов религиозной картины мира украинцев он практически не разрабатывался. А потому авторские наработки одни из первых в данном направлении научных поисков.

На основе результатов проведенного

теоретического и эмпирического исследования в целом констатируется: во-первых, в контексте психологического анализа метафора и символ выступают двумя неразрывно взаимосвязанными аспектами (внутренним и внешним) целостного процесса понимания, в том числе, и религиозных концептов, причем базовые метафоры (например, метафора «огня» или метафора «воды») той или иной культуры соответствуют архетипическим структурам психики ее носителей; во-вторых, в качестве валидного эмпирического инструмента изучения процесса и результатов метафоризации может использоваться методика «Пиктограмма» – как средство экспликации через графически-символическое выражение сложных метафорических образов в их смысловой целостности; в-третьих, ассоциативно-метафорическая структура религиозной картины мира у субъектов с разными уровнями религиозной активности характеризуется рядом качественных своих особенностей, репрезентированных и формализованных в нашем исследовании через сравнение относительной частоты появления фундаментальных символических категорий и их отдельных составляющих. Среди таких глобальных категорий, которые проявляются при пиктографическом отображении результатов метафорического осмысления большинства религиозных концептов – «небесные» (астрологические) и «земные» (фито- и зооморфные) символы, аффективно заряженные соматические образы

(«сердце», «улыбка» и т. п.), атрибуты религиозной культуры («крест», «икона» и др.), а также абстрактные (в частности, геометрические фигуры) символы. Их соединение отображает субъективную сложность метафорической религиозной картины мира, которая есть одновременно гранично абстрактной и наочно-конкретной, аффективно-иррациональной и, во всяком случае частично, вербализовано-рациональной.

Ключевые слова: метафора, метафоризация, символ, архетип, понимание, религиозная картина мира, религиозный концепт, религиозная активность.

Дата отримання статті: 27.06.2017

Дата рекомендації до друку: 02.07.2017